

TA'LIM SAMARADORLIGIDA O'QITUVCHI KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINING AHAMIYATI

Jo'rayeva Turg'unoy Umarjonovna

Namangan davlat universiteti

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7720526>

ARTICLE INFO

Received: 02nd March 2023

Accepted: 09th March 2023

Online: 10th March 2023

KEY WORDS

Muloqot, ta'lim, tarbiya, o'quvchi, o'qituvchi, kommunikativ, kompetensiya, layoqat, individual, zamonaviy yondashuv, ta'lim sifati, qobiliyat, musobaqalashmoq, raqobatlashmoq, bellashmoq, samaradorlik, tushunuvchanlik, moslashuvchanlik, yutuqlilik, muvaffaqiyatlilik, natijalilik, xususiyat, sifat, bilish, nutq, pedagog.

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'qituvchiga xos bo'lgan sifatlar, qobiliyatlar va o'quvchilarni kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lishlarida o'qituvchining o'рни haqida fikrlar yuritilgan.

O'qituvchi bugungi kunga kelib har jihatdan o'rnak bo'luvchi ta'lim va tarbiya beruvchi shaxs sifatida gavdalanmoqda. Shu boisdan ham o'qituvchilarga nisbatan talablar bir muncha ortib bormoqda. O'qituvchi faoliyatining muhim jihati – bu uning nutqi va o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotidir. Nutq ichki va tashki ko'rinishlarga ega. Ichki nutq odamning o'z ichida gapiradigan passiv nutqi bo'lib, u ikkinchi kishining ishtirokini talab etmaydi. Tashqi nutq esa boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin bo'lgan faol nutq bo'lib, u og'zaki va yozma ko'rinishlarga egadir. Nutq – bu og'zaki kommunikatsiya, ya'ni til yordamida muloqot qilish jarayoni demakdir. Kommunikatsiya – (lot. “communicatio” – xabar, aloqa) biror mazmunning til vositalari yordamida berilishi, xabar qilinishi. [6. 28-30-b.] Ijtimoiy tajribada biron-bir mohiyatni anglatadigan so'zlar og'zaki kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. So'zlar eshittirib yoki ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kar-soqov kishilarda biron-bir ma'noga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashtirilishi mumkin. Pedagogik jihatdan kommunikatsiya va kommunikativ qobiliyatga ta'rif beradigan bo'lsak, kommunikativ qobiliyat deb-muomala va muloqot o'rnata olish, o'quvchilarga to'g'ri yondashish yo'lini topa bilish, ular bilan pedagogik nuqtayi nazardan samarali o'zaro munosabatlar o'rnata bilish, pedagogik nazokatning mavjud ekanligi hisoblanadi. Bu

jarayonda esa, nutq asosiy o'rinni egallaydi. Demak o'qituvchi faoliyatida nutqiy qobiliyatning ahamiyati juda yuqori sanaladi. Nutqiy qobiliyat kommunikativ qobiliyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanib, kommunikativ qobiliyat uchun asosiy vosita hisoblanadi. Nutqiy qobiliyat- ixcham, ma'noli, ohangdor, ta'sirli, muayyan ritm, temp, chastotaga ega bo'lgan nutq, shuningdek, o'qituvchi nutqining jarangdorligi, uning to'xtam, mantiqiy urg'uga rioya qilishi.

Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi. qobiliyat malaka va uddaburonlikdan farq qiladi. Malaka va uddaburonlik mashq, o'qish natijasi hisoblansa, qobiliyatning rivojlanishi uchun esa yana iste'dod, layoqat va zehn, ya'ni inson nerv tizimida anatomo-fiziologik xususiyat bo'lishi ham zarur. Ana shu tabiiy zaminda qobiliyat deb ataluvchi ruhiy xususiyat taraqqiy etadi.

Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab yetishtirilmog'i lozim:

1. Bilish qobiliyati — fanning tegishli sohalariga oid, (matematika, fizika, biologiya, adabiyot va hokazolarga doir) qobiliyatdir. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi fanni o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib boradi, materialni ipidan ignasigacha biladi, unga nihoyatda qiziqadi, oddiy tadqiqot ishlarini ham bajaradi.

2. Tushuntira olish qobiliyati — o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olish, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otish qobiliyatidir. O'qituvchi zarur hollarda o'quv materialini o'zgartira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi darkor. O'quvchilar ruhiyatini hisobga olish zarur. Qobiliyatli pedagog o'quvchilarning bilim va kamolot darajasini hisobga oladi, ularning nimani bilishlari va hali nimani bilmasliklarini, nimani unutilib qo'yganliklarini tasavvur etadi. Ba'zi o'qituvchilarga, ayniqsa tajribasi kam o'qituvchilarga o'quv materialini oddiy, tushunarli va qandaydir alohida izohni talab etmaydigandek tuyuladi. Bunday o'qituvchilar o'quvchilarni emas, balki o'zlarini nazarda tutadilar. Qobiliyatli, tajribali o'qituvchi o'zini o'quvchining o'rniga qo'ya oladi, u kattalarga aniq va tushunarli bo'lgan narsalarning o'quvchilarga tushunilishi qiyin va mavhum bir narsa bo'lishi ham mumkinligiga asoslanib ish tutadi. Shuning uchun u bayon etishning o'ziga xos xususiyatini va shaklini alohida o'ylab chiqadi, hamda rejalashtiradi. Qobiliyatli o'qituvchi dars materialini bayon etish jarayonida o'quvchilarning qanday o'zlashtirayotganliklarini qator belgilar asosida payqab oladi va zarur hollarda bayon qilish usulini o'zgartiradi. Shuningdek qobiliyatli o'qituvchi o'quvchilarning saboqni o'zlashtirib olishlari uchun zamin tayyorlab, ularni dam olishdan ishga o'tishlari, bo'shashish, lanjlik, loqaydliklariga barham berish uchun minimal darajada vaqt ajratish zarurligini hisobga oladi. U tegishli vaziyat yuzaga kelmagunga qadar ish boshlamaydi. Masalan, darsning haddan tashqari zo'riqish bilan va kuchli boshlanishi o'quvchilarda muhofaza qiluvchi tormozlanish deb atalmish holatga sabab bo'ladi, miya faoliyati tumanlashadi va o'qituvchining so'zlari yetarli darajada idrok qilinmaydi.

3. Kuzatuvchanlik qobiliyati — o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi o'quvchining ruhiyatidagi ko'z ilg'amas

o'zgarishlarni ham tez fahmlab oladi. O'quvchilar bunday o'qituvchi haqida: "qaramayotganga o'xshaydi-yu, hamma narsani ko'rib turadi!", "o'quvchining xafa bo'lganligini yoki dars tayyorlamayotganligini ko'zidan biladi!",— deyilar.

4. Nutq qobiliyati — nutq yordamida, shuningdek imo-ishora vositasida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyati. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir. O'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi saboqni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki tanqid qilayotgan bo'lsa ham, uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qiziqqanligi bilan ajralib turadi. Fikrning ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi. O'qituvchining bayoni o'quvchilar fikri va diqqatini maksimal darajada faollashtirishga qaratiladi: o'qituvchi o'quvchilar oldida savollar qo'yib, ularni asta-sekin to'g'ri javob berishga undaydi, o'quvchining diqqatini kuchaytiradi hamda fikrini faollashtiradi. («Mana bu yerga alohida e'tibor bering!», «o'ylab ko'ring!» kabi.) Shuningdek o'rinli qochiriq, hazil, yengilgina istehzo nutqni jonlantirib yuboradi va uni o'quvchilar tez o'zlashtiradilar.

O'qituvchining nutqi aniq jonli, obrazli, talaffuzi jihatdan yorqin, ifodali, his-hayajonli bo'lib, unda stilistik, grammatik, fonetik nuqsonlar uchramasligi lozim. Bir xildagi cho'ziq zeriktiradigan nutq o'quvchilarni juda tez charchatadi, ularni lanj, loqayd qilib qo'yadi. Ayrim o'qituvchilar tez gapirishga, boshqalari sekin gapirishga moyil bo'ladilar. Biroq, o'quvchilarning o'zlashtirishlari uchun

o'rtacha, jonli nutq yaxshi natija berishini esdan chiqarmaslik lozim. Shoshqaloqlik saboqni o'zlashtirishga xalaqit beradi va bolalarni tez charchatib qo'yadi. Haddan tashqari sekin nutq lanjlik va zerikishga sabab bo'ladi. Haddan tashqari keskin va baqiroq nutq o'quvchilarning asabini buzadi, toliqtirib qo'yadi. O'qituvchining zaif ovozi yomon eshitiladi. Nihoyatda ko'p takrorlanadigan bir xildagi imo-ishoralar va harakatlar kishining g'ashini keltiradi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati- birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan, o'z ishini to'g'ri uyushtirishni nazarda tutadi.

O'z ishini tashkil etish deganda ishni to'g'ri rejalashtira olish va uni nazorat qila bilish nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtni o'ziga xos his etish ishni vaqtga qarab to'g'ri taqsimlay olish, belgilangan muddatda ulgurish xususiyati hosil bo'ladi. Dars davomida kutilmaganda ortiqcha vaqt sarflash hollari ba'zan uchrab turadi. Ammo tajribali o'qituvchi zarur hollarda darsning rejasini o'zgartira oladi.

6. Obro' orttira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emotsional- irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obro' qozona olishdir. Obro' faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatligi va hokazolar asosida ham qozoniladi. Bu qobiliyat o'qituvchi shaxsiy sifatlarining butun bir yig'indisiga, chunonchi uning irodaviy sifatlariga (dadilligi, chidamliligi, qat'iyligi, talabchanligi va hokazolarga), shuningdek o'quvchilarga ta'lim hamda tarbiya berish mas'uliyatini his etishga, o'zining haq ekanligiga ishonishga, bu ishonchni o'quvchilarga yetkaza olish kabilarga ham bog'liq.

O'quvchilar qo'pollik qilmaydigan, qo'rqitmaydigan, to'g'ri talab qo'ya oladigan o'qituvchini juda hurmat qiladilar. O'qituvchining bo'shangligi, laqmaligi, sabotsizligi va irodasizligini yoqtirmaydilar.

7. To'g'ri muomala qila olish qobiliyati - bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabatlar o'rnatish bilish, pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

8. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati - o'z harakatlarining oqibatini ko'ra bilishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishini tasavvur qila olishda, tarbiyalanuvchida qanday fazilatlarini taraqqiy ettirish lozimligini oldindan aytib bera olishda ifodalanadi. Bu qobiliyat pedagogik optimizmga, tarbiyaning qudratiga bog'liqdir.

9. Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati - o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari-hajmi, kuchi, ko'chuvchanligi, idora qilina olishi, safarbarligi kabilarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi. Diqqatni ayni bir vaqtda taqsimlash qobiliyati o'qituvchilik uchun alohida ahamiyat kasb etadi. qobiliyatli, tajribali o'qituvchi saboqni bayon qilish mazmun va formasini, o'z fikrini (yoki o'quvchining fikrini) diqqat bilan kuzatadi, ayni vaqtda barcha o'quvchilarni ko'rib turadi, toliqish, e'tiborsizlik, tushunmaslik alomatlarini hushyorlik bilan kuzatadi, intizomsizlik hollarini e'tibordan qochirmaydi, nihoyat o'z hatti-harakatlarini ham kuzatib boradi. Tajribasiz o'qituvchi ko'pincha saboqni bayon qilishga berilib ketib, o'quvchilarni e'tibordan chetda qoldiradi, nazorat qilmay qo'yadi, bordi-yu, o'quvchilarni diqqat bilan kuzatishga harakat qilsa, fikr kalavasini yo'qotadi.[7. 2-6-betlar]

O'qituvchining kommunikativ madaniyatining mohiyatini tushunishga pedagogik tadqiqotlar katta hissa qo'shdi, bunda kommunikativ madaniyat o'qituvchining kasbiy faoliyatining asosi sifatida qabul qilindi, uning ijtimoiy va umumiy madaniyat bilan yaqin aloqasi qayd etildi.

O'qituvchi kasbini, shu jumladan nutq terapevti E.A.Klimova kasb turiga „odam-odam“ bo'lib, uning shaxsiy fazilatlarini o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni, odamlarni tushunishni, aloqalarni o'rnatishni, birgalikdagi faoliyatni tashkil qilishni ta'minlaydi.

O'qituvchilik kasbining muhim xususiyati bu kasblarga bog'liqligi "Nutqiy javobgarlikni oshirish", unda kommunikativ madaniyat professionallik uchun zarur shartdir. O'qituvchining kasbiy faoliyatining asosi sifatida "kommunikativ madaniyat" tushunchasi o'g'zaki kommunikativ madaniyat (o'quvchilar bilan muloqot paytida gapirish va tinglash qobiliyati), yozma kommunikativ madaniyat (xatlarni to'g'ri va maqsadli o'qish va yozish qobiliyati), og'zaki bo'lmagan kommunikativ madaniyat (xushmuomilalik bilan og'zaki bo'lmagan muloqot).

V.V.Sokolova kommunikativ madaniyatni pedagogik antropologiya sohasi sifatida ko'rib, ta'kidlaydi obyektni qiymati atama "muayyan kommunikativ holatlarga mos keladigan aloqa vositalaridan qulay, samarali va milliy o'ziga xos foydalanishga erishish uchun ijtimoiy normalarni, kommunikativ faoliyat an'analarni bilish" va subyektni ma'no "Xususiyatlar to'plami shaklida, kommunikativ faoliyatda amalga oshiriladigan tilshunos shaxsning kommunikativ qobiliyatlari." Kommunikativ madaniyat ushbu talqinda hissiy (axloqiy) madaniyat, fikrlash madaniyati (intelektual madaniyat) va nutq madaniyati shaklida

"umumlashtirilgan kommunikativ ko'nikmalar" ning kombinatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Suhbatdoshlik (ochiqlik, hamdardlik, ijtimoiy qaridoshlik).
2. Axloqiy tarbiya.
3. Pedagogik aloqa, kommunikativ ko'nikmalarga ega bo'lish va kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish texnikasi (S.A.Smirnov va boshqalar).

Kommunikativ kompetensiya tarkibidagi o'qituvchining o'ziga xos shaxsiy sifati pedagogik ochiqlik (Kasbiy va Pedagogik ochiqlik, V.A.Kan-Kalikning fikriga ko'ra) bolalar bilan samarali o'zaro ta'sir qilish qobiliyati sifatida ochiqlik va ekstroversion (xatti-harakatlari o'zgaga qaratilgan shaxs) shakllanishi uchun qulay shart-sharoitlardir. Pedagogik jamoatchilikning yetakchi belgilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) bolalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyoj;
- 2) uning ijobiy hissiy tomonlari;
- 3) aloqa bilan qoniqishning ustunlik tajribasi;
- 4) o'zaro shaxslarni jalb qilish (o'qituvchilar va talabalar)
- 5) bolalarni tushunish, individual va guruh aloqalarini o'rnatish qobiliyati;
- 6) shaxslararo qarama-qarshiliklarni konstruktiv (tuzish, qurish) hal etish;
- 7) muloqotning insonparvarligi;
- 8) aloqa estetikasi.

O'qituvchining kommunikativ sifati jozibadorligini A.A.Leontyev "shaxsiyatining yorqinligi", kasbiy bilim, ijodiy o'ziga xoslik, yuksak umumiy va ma'naviy-estetik madaniyat, pedagogik mahorat va boshqalar bilan bog'liq deb hisoblaydi..

Xavfsizlik rivojlanishga yordam beradi idrok qobiliyatlari ular orasida: professional hushyorlik, kuzatuvchanlik, tashqi ko'rinishlar bilan o'quvchilarning ichki holatini tez va to'g'ri tushinish qobiliyati, chinakam e'tiborni smulyatsiyadan (mug'ombirlikdan) ajratish, harakatlarning sabablarini tushunish. O'qituvchining sezgi asosi nafaqat tahlil qilish, mantiqiy tuzilishga tayanish bilan bashorat qilish, balki hamdardlik-o'qituvchining o'quvchi bilan shartli ravishda tanishish, uning quvonchlari va qayg'ularini baham ko'rish qobiliyati, ya'ni "Avvalo bolalar yuragining harakatini tushunish"(V.A.Suxomlinskiy).

Hamjihatlikni professional va shaxsiy sifat sifatida yo'naltirish jarayonida kasbiy o'zini o'zi bilish amalga oshiriladi (shaxsiy kommunikativ fazilatlarini, muloqotdagi ijobiy va zaif tomonlarini aniqlash, muloqotdagi qiyinchiliklarni tahlil qilish, ularning ideal muloqot haqidagi g'oyalari, boshqalar sizning aloqa qobiliyatingizni qanday baholashi);

Moslashuvchanlikni asosiy xususiyatlarini rivojlantirish bo'yicha ixtisoslashtirilgan mashg'ulotlar asosida ishlash;

Kommunikatsion faoliyatda tajriba to'plagan odamlar bilan turli xil ijtimoiy ish (ma'ruzalar, suhbatlar va boshqalar);

Muloqotdagi salbiy qatlamlarni yengish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomilalikni rivojlantirishga hissa qo'shadigan vaziyatlarni yaratish.

Agar biz keng ma'noda kommunikativ kompetensiyani samarali aloqa qilish va aloqa ko'nikmalarini shakllantirish qobiliyati deb qarasaq, tushunchaning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin: tilni yuqori darajada bilish, uning akspressiv

(tasirchan, hayajonli) qobilyatlari, ishontirish vositalari; aloqa madaniyati; muayyan aloqa sohasida nutq faoliyati tajribasi.

Kommunikativ ko'nikmalar, A.A.Leontev, „nutq qobiliyati“ tushunchasiga qaraganda kengroq tushunchadir: kommunikativ ko'nikmalar barcha darajalarda samarali muloqotni ta'minlaydi. Kommunikativ qobilyatlarni tavsiflashning ikki jihatini ajratib ko'rsatish oddiy holdir: a) ijtimoiy psixologiyada "o'zini-o'zi berish" deb ataladigan narsa, ya'ni kommunikativ maqsadga erishish uchun shaxsiy qobilyatlardan foydalanish qobiliyati; b) og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa va aloqa "texnologiyasi" ga ega bo'lish.

A.V.Mudrik o'zaro moslashuvchanlikka ta'sir qiluvchi shaxsiyat parametrlarini aniqlaydi: ayniqsa fikrlash, nutq ravonligi, empatiya (boshqa inson kechinmalarini his etish qobiliyati) va idrokning o'z-o'zidan paydo bo'lishi, muayyan ijtimoiy munosabat (masalan, aloqa jarayonining o'ziga qiziqish va nafaqat uning natijasi), muloqot qobiliyati (vaqt yo'nalishi, sheriklar, munosabatda, vaziyatda). Deyarli barcha pedagogik qobilyatlar u yoki bu tarzda o'qituvchining kommunikativ faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular kommunikativ qobilyatlarga e'tiborni qaratadilar: didaktik, tashkiliy, perseptiv, ekspressiv, akademik, shaxsiy, pedagogik tasavvur, e'tiborning yuqori darajasi va boshqalar.

A.V.Mudrik shaxslararo o'zaro ta'sir doirasidagi kommunikativ ko'nikmalarning quyidagi darajalarini taklif qiladi:

1. Hamkorlikda sayohat qilish imkoniyati:

- a) boshqalarga to'g'ri baho berish;
- b) muloqotning to'g'ri uslubi va ohangini topish;

2. Aloqa sharoitida harakatlanish qobiliyati;

- a) aloqa qoidalarini bilish;
- b) aloqalarni o'rnatish;
- v) mavjud vaziyatga kirishish;

3. Turli tadbirlarda hamkorlik qilish qobiliyati:

- a) jamoaviy maqsadlarni qo'yish, ularga erishish yo'llarini rejalashtirish;
- b) birgalikda bajarish;
- v) erishilgan natijalarni tahlil qilish va boholash.

Niyohyat, kommunikativ o'zaro ta'sirning mohiyati buni ishlatadigan o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Leontev "aloqa texnologiyasi bu, birinchi navbatda, o'qituvchi faoliyatining vositasi emas, balki uning kasbiy faoliyatida o'qituvchining shaxsini anglash vositasidir. Odatda psixologik va pedagogik vositalar bilan birgalikda ishlatiladi. Muloqotning muvaffaqiyati lingvistik (tilshunoslik), paravatsionistik vositalar (yuz ifodalari, imo-ishoralari, nutq balandligi, ovoz), psixologik ta'sir mexanizmlari (infektsiya, taklif, identifikatsiya (aniqlash) va boshqalar), turli xil o'quv vositalari, ish usullari va h.k.) ni professional bilishi bilan bog'liq.

Nutq qobilyatlari o'qituvchiga hozirgi kommunikativ vazifalarni samarali hal qilishga yordam berish. Gapirish qobiliyati o'qituvchining asosiy kasbiy mahoratidan biridir. O'qituvchi va psixologlarning ta'kidlashicha, ushbu kasbiy qobilyatning rivojlanishiga quyidagi qobilyatlar yordam beradi: mukammal og'zaki xotira, kerakli til vositalarini tezda tanlash, puxta ishlab chiqilgan avtomatlashtirish mexanizmlari, nutqlarni mantiqiy tuzish va taqdim etish, fe'l-atvor belgisi sifatida ochiqlik (tinglash, tushunish, xayrixohlik va hamdardlik

qobilyati va boshqalar), suhbatni suhbatdoshga yo'naltirish qobilyati, oldindan sezishning yuqori darajasi. Ushbu turdagi qobilyatlarning mavjudligi kasbiy tabiatning kommunikativ va nutq qobilyatlarini rivojlantirish uchun asos bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati ularning yordami bilan o'quv-tarbiyaviy vazifalar amalga oshirilishidir. O'qituvchi o'ziga maqsadli ravishda „omma oldida fikr yuritish“, ya'ni omma oldida gapirish va muloqotni tashkil etish qobilyatini rivojlantirish kerak.

Mimika va pantomimik vositalar kommunikativ vazifalarni hal qilishda ko'pincha nutq vositalariga hamroh bo'ladi, ba'zida ular nisbatan mustaqil harakat qilishadi. Qayta aloqa muhim-mazmunli, tushuntirilgan materialning assimilyatsiyasi (birikish, o'zlashtirish, o'xshatish) to'g'risida ma'lumot berib, o'qituvchi va o'quvchilarning xatti-harakati, ko'zlari, yuz ifodalari orqali tutgan hissiyotlari.

Og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarda o'qituvchilar quyidagi asosiy ko'rsatkichlarni ajrata olishadi: intonatsiya, diksiya, nutq sur'ati, ovozning kuchi va tembri, yuz ifodalari, ko'z bilan aloqa, aloqa masofasi, aloqa sharoitida ishlatiladigan iroda yetarliligi, badiiylik (odob-axloq estetikasi, tashqi o'zini o'zi loyihalash) va boshqalar. Og'zaki bo'lmagan ifoda madaniyati kasbiy mahorat darajasi va o'qituvchining odob-ahloqining o'ziga xosligini aks ettiradi. Masalan, magistrlar shaxsiy maqsadlarni ifodalash uchun turli xil vositalardan foydalanish qobilyatlari bilan ajralib turadi.

Pedagogik kategoriya sifatida ta'lim aloqasining yetakchi tarkibiy qismlariga aylanib I.I.Rydanova quyidagicha bo'limlarga ajratadi, o'qituvchining kasbiy kommunikativ ko'nikmalari: ijtimoiy psixologik, axloqiy, estetik, texnologik.

Ijtimoiy-psixologik bo'limdagi ko'nikmalarga quyidagilar kiradi: o'quvchilar bilan muloqot qilish, ijobiy taassurot qoldirish (o'z-o'zini namoyish etish qobilyati), har bir bola va guruhning o'ziga xos xususiyatini, uning maqomi tuzulishini yetarlicha idrok etish va anglash, subyektlararo munosabatlar rivojlanishini bashorat qilish, psixologik vositalardan foydalanish (og'zaki, og'zaki bo'lmagan), kommunikativ ta'sir mexanizmlari.

Axloqiy bo'limning tuzulishi quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: muloqotni insonparvar, demokratik asosda qurish; kasbiy etika va odob-axloq qoidalari va shu qoidalarga amal qilish; har bir bolaning shaxsiy qadr-qimmatini yuqori qo'yish; sinf va har bir o'quvchi bilan ijodiy hamkorlikni tashkil etish; muloqot uchun qulay axloqiy muhitni yaratish. O'qituvchi kasbiy etika va odob-axloq qoidalariga rioya qilishi shart. Uning xulq-atvor normasi insoniylik, hurmat, xushmuomilalik, mehribonlik, adolatlilik, to'g'rilik, majburiyatlilik, odoblilik va boshqalar.

Estetik bo'lim esa quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: ichki va tashqi shaxsiy namoyonlarni uyg'unlashtirish; badiiy, estetik jihatdan ifodali bo'lish; o'quvchilarni yuqori muloqot madaniyati bilan tanishtirish; ularning hissiy ohangini, muloqot quvonchining tajribasini, go'zallik tuyg'ularini faollashtirish. O'qituvchi xulq-atvorining yuqori madaniyati, odob-axloq mahorati, hazil tuyg'usi, ijodiy improvizatsiyasi pedagogik taktikaning estetik jihatidan iboratligi bo'lib, o'quvchilarga ma'naviy va estetik mamnuniyat baxsh etadi.

Texnologik bo'lim tarkibi ushbu ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: o'quv vositalaridan, usullaridan, texnikasidan, turli xil o'zaro ta'sir shakllaridan foydalanish; aloqani boshqarishning eng yaxshi uslubini tanlash; pedagogik xushmuomilalikka rioya qilish; ta'lim samaradorligini ta'minlash uchun kommunikativ va obyektiv shovqinlarni organik ravishda

birlashtirish. Shunday qilib, o'qituvchi va o'quvchilarning kommunikativ o'zaro ta'siri quyidagilarga qaratilgan:

1. o'qituvchi va o'quvchilarning subyektiv faoliyatini muvofiqlashtirish, ularning motivatsiyasini, intellektual, hissiy va ixtiyoriy rivojlanishini rag'batlantirish;
2. tushunish, hamdarlik munosabatlarini yaratish;
3. o'quvchilar o'rtasida muloqot madaniyatini shakllantirish.

Ko'rsatkichlar aloqa madaniyatini: o'quvchilarning pedagogik xatti-harakatlariga va o'qituvchining harakatlari, birgalikdagi faoliyatning yetarliligi, hissiy faoliyat, ijodiy izlanish va hamkorlik muhiti, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi biznes va shaxslararo aloqada axloqiy me'yorlarga rioya qilishni o'z ichiga oladi. Kommunikativ vazifalarning muvaffaqiyati nuqtai nazaridan quyidagi darajalar o'qituvchining kasbiy malakasi hisoblanadi:

- 1) qo'pol xatolardan qochishga imkon beradigan nazariy savodxonlik darajasi;
- 2) odatiy pedagogik harakatlar bilan tavsiflangan hunarmandchilik darajasi;
- 3) maqbul ijodiy qarorlarni ongli ravishda qabul qilish bilan tavsiflanadigan san'at darajasi.

V.I.Zvereva „sertifikatlangan o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini diagnostika qilish va tekshirish“ qo'llanmasida quyidagi mezonlarni aniqlaydi. O'qituvchilarning kommunikativ madaniyati darajasini baholash:

1. Kommunikativ va tashkiliy ko'nikmalar.
2. O'quvchilar bilan hamkorlik qilish qobiliyati.
3. Hamkasblar bilan hamkorlik qilishga tayyorlik.
4. Ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlik.
5. Pedagogik taktika.
6. Nutqning pedagogik madaniyati (maqsadga muvofiqlik, taqdimotning izchilligi, rivojlanishi, mavjudligi, bayonlarning mantiqiy ravshanligi va to'liqligi, taqdimot shaklining ravshanligi va boshqalar).
7. Ta'lim va tarbiya jarayonida qulay mikroiklimni yaratish.

Ushbu me'zonlarga ko'ra o'qituvchini kommunikativ madaniyati bo'yicha uchta darajasi mavjud:

- 1) reproduktiv (ikkinchi toifali);
- 2) ustaxona (birinchi toifali);
- 3) tadqiqot (eng yuqori toifali).

Xususan, birinchi mezonga ko'ra, reproduktiv kommunikativ madaniyatda ega o'qituvchi odamlar bilan aloqa qilishga intiladi, o'z fikrini himoya qiladi, ish rejalarini tuzadi, lekin uning moyilligi potentsiali (salohiyati) yetarlicha barqaror emas. Magistr darajasi tanishlar doirasini kengaytirishga intilish, muloqotda tashabbuskorlik, qarindoshlar va do'stlarga yordam berish, ijtimoiy tadbirlarni tashkil etish, ishtirok etish va jozibali tadbirlarda qat'iyatlilik bilan tavsiflanadi. Izlanuvchan kommunikativ madaniyat darajasiga ega bo'lgan o'qituvchi, kommunikativ va tashkiliy faoliyatga ehtiyoj sezadi va unga faol intiladi, qiyin vaziyatlarda tezda o'zini yo'naltiradi, yangi jamoada o'zini tuta biladi, tashabbuskor, mustaqil, prinsipial.

Ikkinchi mezonga ko'ra, kommunikativ madaniyatning birinchi (reproduktiv) darajasiga ega bo'lgan o'qituvchi pedagogikada ma'lum bo'lgan ishontiruvchi ta'sir ko'rsatish usullarini biladi, ammo vaziyatni tahlil qilmasdan ulardan foydalanadi.

Yuqori darajadagi kommunikativ madaniyatga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchilar bilan birgalikda vaziyatlarni muhokama qiladi va tahlil qiladi va ularga o'zi qaror qabul qilish huquqini beradi. U o'quvchining fuqarolik pozitsiyasini, uning haqiqiy ijtimoiy xulq-atvori va xtti-harakatlarini, dunyoqarashi va o'rganishga bo'lgan munosabatini, shuningdek, ta'lim ta'siriga tayyorligi va ochiqqligini qanday shakllantirishni biladi. Tadqiqot darajasidagi o'qituvchi doimiy ravishda ishontirish ta'sirining yangi usullarini izlaydi, muloqotda ulardan foydalanish imkoniyatlarini oldindan biladi va boshqa odamlarning qarashlariga tushuncha munosabatini shakllantiradi. U minimal vaqt bilan maksimal natijalarga erishishga imkon beradigan va o'qituvchi o'quvchilarning aqliy, ixtiyoriy, hissiy harakatlaridan optimal ravishda foydalanishga imkon beradigan o'qitish va tarbiya usullarining kombinatsiyasini qanday oqilona qo'llashni biladi.

O'qituvchining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish o'zini takomillashtirish jarayoni sifatida ko'rib chiqilishi kerak va kompetensiyani tashxislashda, ekspert baholashlariga qo'shimcha, o'z-o'zini diagnostika qilish juda muhimdir. Markova: "O'qituvchi uchun kasbiy o'zini o'zi qadrlashi juda muhimdir, undan keyin o'qituvchining tashqaridan har qanday bahosi (hatto juda adolatli emas) uning kasbiy barqarorligini buzolmaydi, umuman o'ziga bo'lgan hurmatini kamaytirmaydi."

Yuqorida ta'kidlangan fikrlarning barchasi o'qituvchilar ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga yanada ko'proq mas'uliyat yuklaydi. Bugun oldiga boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'laman deb maqsad qo'ygan har bir talaba eng avvalo bolalarni chin qalbdan seva olishi, uning mas'uliyatini his qila olishi, o'zini ruhan shu kasbga tayyorlab borishi zarur hisoblanadi. Shundagina undan kasbini sevadigan unga mas'uliyat bilan yondasha oladigan chin manodagi o'qituvchi yetishib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda bugungi mustaqillik sharoitida o'qituvchilik kasbga bo'lgan e'tibor va ehtiyoj har qachongiga nisbatan ortib bormoqda. Buyuk olim aytganidek bildirilgan fikrlarga qo'shimcha qilib D.I. Mendeleyev aytganidek: "Jon fido qilib ishlanmasa, na istedodlar va na daholar tug'iladi" [8. 7-bet] degan ibratli so'zlari bilan o'z fikrimiz dalili sifatida keltirish o'rinli. Shuning bilan birga o'qituvchi oldiga qo'yiladigan talablar ham o'zgacha bo'lmoqda. Chunki bugun O'zbekiston mustaqil davlat sifatida jahonga yuz tutar ekan bu borada pedagog o'qituvchilarning o'z o'rnini va o'ziga xos mohiyati borligini unutmasligimiz lozim. Pedagog o'qituvchilarimizdan esa ta'lim tarbiya jarayoniga sitqidildan yondashib ertangi kunimiz egalari bo'lgan yosh avlodga chuqur va mustahkam bilim berishlari talab qilinmoqda.

References:

1. <https://lex.uz/uz/docs/-5848414>
2. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob
3. Rubinshtein S. L. Umumiy psixologiya asoslari - Sankt-Peterburg: "Piter" nashriyoti, 2000. - 712 p.
4. Shadrikov V.D. Psixologiyaga kirish: inson qobiliyatlari / V.D. Shadrikov. - M.: Logos, 2002

5. Bodalev A.A. Muloqot psixologiyasi. Ensiklopedik lug'at Jami. ed. A.A. Bodaleva. - M. "Kogito-markaz" nashriyoti, 2011 yil
6. Dubrovina I.V., Danilova E.E., Prixojan A.M. Psixologiya / Ed. I. V. Dubrovin. - M.:AKADEMA, 2003
7. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va madaniyati san'ati. O'quv qo'llanma. -T., 2010. 28-30-b.
8. Jo'rayev B.O. Bola- olam bezagi. Pedagoglar uchun uslubiy qo'llanma. Namangan 2017y 7-betlar.
9. <https://donschool86.ru>. Pedagogik jarayonda kommunikativ madaniyat. O'qituvchining kommunikativ madaniyatining xususiyatlari, 3-8-betlar.
10. <https://lex.uz/uz/docs/-5848414>
11. <https://saarj.com/academicia-current-issue/>
12. Asian Journal of Multidimensional Research ISSN: 2278-4853 Vol. 11, Issue 5, May 2022 SJIF 2022 = 8.179 A peer reviewed journal 249-251 DOI: 10.5958/2278-4853.2022.00116.1 DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS
13. <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/11015>
14. "Таълим тизимида инновация, интеграция ва янги технологиялар" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. 28 апрель 2022. Наманган. 276-280 бетлар
15. "Таълим тизимида инновация, интеграция ва янги технологиялар" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. 28 апрель 2022. Наманган. 217-221 бетлар
16. Наманган давлат университети Илмий ахборотномаси 2021 йил Махсус сон. Наманган, 548-553-бетлар